

Útkeresések

A magyar szociáldemokrácia
tegnap és ma

Szerkesztette
Feitl István, Földes György, Hubai László

Megjelent a
Táncsics Mihály Közalapítvány
támogatásával

ISBN 963 9350 443

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
kiado@napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2004

© tanulmányok: a szerzők
© a kötet: Napvilág Kiadó (2004)

Minden jog fenntartva

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta, Moharos Éva

Fedélterv:
Czeizel Balázs
Tipográfia:
Hodu Pálné

Sipos Péter

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A NEMZETI SORSKÉRDÉSEK MAGYARORSZÁGON

1868–1948

A nemzeti-nemzetiségi kérdés 1868 és 1918/1919 között

Az ipari munkásság szociáldemokrata szervezetei akkor jelentek meg Magyarországon, amikor a modern tőkés gazdaság és társadalom kibontakozott. Vezetőségük és tagságuk számára már a genezis éveiben nyilvánvaló volt, hogy nem zárkozhatnak be a műhelyekbe és üzemekbe, nem érhetik be azzal, hogy kizárólag a bérekkel és a munkaviszonyokkal törődnek. Felismerték, hogy gazdasági érdekeiket csakis úgy érvényesíthetik, ha nyitottak a közéletben és foglalkoznak a nemzeti sorsproblémák, a nemzeti-nemzetiségi kérdés és az agrárkérdés megoldásával is.

A nemzetközi munkásmozgalom évtizedeken át kísérletezett a nemzeti és az agrárstratégia kimunkálásával. A 19–20. századi történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy érvényes és alkalmazható teória és praxis végül is nem alakult ki. Vajon csodálkozhat-e az utókor azon, hogy ezekkel a kérdésekkel a magyar szociáldemokrácia is állandóan viaskodott, küszködött?

A *nemzeti-nemzetiségi kérdésben* két különleges tényező bonyolította Magyarországon a szociáldemokrata álláspont formálódását. Az egyik körülmény az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos felépítése, amely a magyar politikai élet tengegyébe az 1848–1867-es közjogi ellentétet helyezte. Így a szociáldemokrata mozgalom sem kerülhette meg, hogy meghatározza viszonyát a dualizmus rendszeréhez, s azon belül Magyarország helyzetéhez, a függőség és a függetlenség Európa-szerte egyedi kombinációjához. Nemkülönben nehezítette az állásfoglalást a nem magyar nemzetiségűek igen magas aránya: a lakosság mintegy felét alkották a korabeli magyar állam területén, s a liberális szellemiségű 1868:XLIV. tc. ellenére is elégedetlenek voltak helyzetükkel és jogaikkal.

A 19. század második felében a munkásszervezetek elsősorban önmaguk meghatározására, s a munkásság politikai és gazdasági követeléseinek megfogalmazására összpontosították figyelmüket. Nem csekély energiát kötött le a szervezkedés, az organizációs alapok kiépítése a munkásegyesületekkel és pártokkal szemben kifejezetten ellenséges politikai-jogi környezetben. Mégis, a gyűléseken és értekezleteken elfogadott határozatok, a munkássajtóban megjelent cikkek már ez időben is legalább jelzésszerűen érzékeltették a szociáldemokrata álláspontot a nemzeti-nemzetiségi kérdésben.

Az 1869 márciusában Pozsonyban megtartott első magyarországi munkásgyűlés kimondta: „nemzeti tekintetben a társadalmi demokrata (értsd: szociáldemokrata. – S. P.) párt a népek önhatározatát fogadja el”.¹ Ez a megfogalmazás – elemi formában ugyan – az önrendelkezési jog hitvallásával volt egyértelmű, ami a szociáldemokrata felfogás egyik konstans elemét jelentette.

Az Általános Munkásegylet 1869. augusztusi első fővárosi nagygyűlésén elfogadott határozati javaslat 7. pontja „a nemzetiségek teljes egyenjogúságára fektetett, és minden más országtól teljesen független Magyarországot” követelt.² Ahistorikus szűkkeblűség lenne, ha alig két évvel a kiegyezés és egy esztendővel a nemzetiségi törvény után bárki is számon kérné a szociáldemokrata nemzeti-nemzetiségi felfogás részletes kifejtését és hiányolná a gyakorlati rendezés programját. Figyelemre és az utókor elismerésére méltó viszont, hogy ez idő tájt egy munkáslapban olvasható a hazafiság meghatározása – feltehetően Frankel Leó tollából: „Az igazi hazafiság egyedül és kizárólag az, ha... mindenünket kockáztatjuk azért, hogy hazánknak a lehető legnagyobb szabadságot, szellemi és anyagi jólétet biztosíthassuk, hogy hazánkat a kultúra olyan fokára segíthessük, ahonnan minden vonatkozásban tündöklő példaként világítja be a többi országok útját... Mi, szocialisták vagyunk az igazi hazafiak, mert csak egyedül mi akarjuk megteremteni hazánkban a közszabadságot, műveltséget, szellemi, erkölcsi és anyagi jólétet. Ez jelenti a szocialista elvek megvalósulását.”³

A nemzeti függetlenség jelentőségének megértését jelezte, hogy az 1880-as évektől a szociáldemokrata szervezetek szertartásaiba és sajtójába beépült a rendszeres megemlékezés március tizenötödikéről. Jelképes értékű gesztusnak tekinthető, hogy a Nemválasztók Pártja 1880. március 15-i ünnepélyén (a hatóságok 1890-ig nem engedélyezték a „szociáldemokrata” megnevezés használatát) együtt vett részt és szólalt fel Frankel Leó és Tánacsics Mihály. A rendezvényen elhangzott a Marseillaise és a Szózat.

Tánacsicsot elhunytakor 1884-ben a Magyarországi Általános Munkáspárt, a Nemválasztók Pártja utóda saját halottjának tekintette, „a ravatalra impozáns cserkoszorút tett le, melyre felirattal ellátott széles vörös szalag volt rákötve”. A *Népszava* pedig így emlékezett meg a plebejus patriotizmus megtestesítőjéről: „Ő volt az, aki Magyarországon először karolta fel a munkásosztály jogos ügyét... dolgozott és érzett a munkásnéppel, melynek hű barátja volt... Nemcsak pályafutása során becsülettel küzdött az elnyomottak érdekében, küzdött a magyar nemzeti eszméért, hazáját önállóvá, népét boldoggá akarta varázsolni. Tövises volt a pálya, és felette háládatlanságra talált.”⁴

A szociáldemokrácia 1848-as hagyománykultuszának központi alakja az 1890-es évektől Petőfi Sándor volt. Az ő szobránál tartották a párt márciusi ünnepélyét. A szónokok egyértelműen hangsúlyozták, hogy a szociáldemokrácia magát tekinti Petőfi, a világszabadság poétája jogos örökösének.⁵

Kossuth Lajos életművéből a munkásmozgalom kiemelte és tiszteletben tartotta küzdelmét a szabadságért és a függetlenségért. „A polgári forradalomban forradalmár volt, és ez elóttünk az ő érdeme... Kossuth emlékét a proletárság kiválónak tartja... mert jelleme, elvhűsége és idealizmusa teljesen elüt

a polgári osztály jellemtelenségétől és elvtelenségétől.”⁶ Nem a szabadságharc vezéralakjának érdemeit, jelentőségét kívánta csorbítani a szociáldemokrata párt, amikor határozottan szembefordult a 48-as irányzat és pártjai Kosuth-kultuszával. Ezt ugyanis, nem indokolatlanul, demagóg jellegűnek és manipulatív célzatúnak ítélte.

A demokratikus reformokért, elsősorban az általános titkos választójogért megindított harcában a szociáldemokrata párt összekapcsolta a haza és a jog fogalmát. „Haza csak ott van, hol jog is van” – ez korántsem eredeti szociáldemokrata gondolat, de beépítése a párt eszmehirdető tevékenységébe arra vallott, hogy az MSZDP a demokratikus és plebejus patriotizmust kívánta szembeállítani a hagyományos nacionalizmussal. Így a szociáldemokraták egyszerre vállalhatták a hazafias és a demokratikus elkötelezettséget.

A szabadságjogok biztosításában az MSZDP a magyar államiság megszilárdításának és megtartó erejének garanciáját is látta. „Mindaddig, míg a magyar politikusok erőszakkal akarják a nemzetiségeknek e haza egyetlen boldogító voltát bizonyítani, mindaddig a nemzetiségi kérdés is létezni fog. Nem erőszak kell ide... hanem szabadság. Ha a magyarországi románnak több lesz a szabadsága, jobb lesz a megélhetése, mint a románaiainak, akkor a dákorománok hiába fogják az erdélyi románok Magyarországtól való elszakadását hirdetni... A jogtalanság, az elnyomatás elidegenítik a népet attól a földtől, amelyen életét tölti, s a széthúzó erők érvényesülnek. A szabadságjogok, mint egy hatalmas kapocs fogják át az embereket, s mindazok, akik egyformán és egyenlően szabadok, testvéreknek érzik magukat” – fejtegette a *Népszava* 1899-ben.⁷

A kiegyezés megújításáról s ezen belül Magyarország és Ausztria gazdasági kapcsolatainak módosításáról a századforduló körül kibontakozó viták szükségessé tették, hogy a szociáldemokrata párt is véleményt nyilvánítson a közjogi kérdésekben. Garami Ernő az MSZDP 1902-es kongresszusán kijelentette: „Az Ausztriával való viszony állandó vitakérdés Magyarországon. A párt erkölcsi súlya érdekében tartozik ez ügyben dönteni, mert az egész országot érdekli.”⁸

Az 1890-es évek végén a szociáldemokraták több ízben szót emeltek az önálló vámterület mellett. 1897-ben a pártvezetőség határozati javaslata kimondotta: „híve Magyarország gazdasági önállóságának, és követeli az önálló vámterület felállítását... Magyarország gazdasági önállóságának szükségszerű kiegészítését lelkiismeretes és széles körű munkásvédelem és az általános és titkos választási jog törvénybe iktatásában látja.”⁹ Az MSZDP ez időtől következetesen összekapcsolta az Ausztriával való viszony módosítását a belpolitikai reformokkal, a demokratikus szabadságjogok kivívásával és a szociális törvényhozással. Ezt bizonyítja az 1899-es VI. kongresszus határozata Magyarország gazdasági önállóságáról és politikai függetlenségéről. Hangsúlyozta, hogy „az ország politikai függetlenségének kikerülhetetlen előfeltételét az általános és titkos választói jog törvénybe iktatásában látja”. A párt 1901-ben kiadott választási felhívása ezeket a követeléseket kiegészítette a nemzetiségi autonómia elismerésének kívánalmával.

Az önálló vámterületről azonban az MSZDP-n belül nem alakult ki egyöntetű vélemény. Az 1902-es kongresszus gazdaságpolitikai vitájában Goldner Adolf,

a pártvezetőség által kijelölt egyik előadó az önálló vámterület előnyeit fejtegette. Garami Ernő, a másik hivatalos referens viszont ellenezte a gazdasági függetlenséget, s bármilyen vámrendszerhez képest a szabad kereskedelem jelentőségét hangsúlyozta. A függetlenség jelszavával szemben ez, az adott magyarországi viszonyokat és közhangulatot tekintve, doktriner vélemény volt. Garami szerint a függetlenség csak „szép szó”, „üres frázis, melyet csak azért terjesztenek, hogy a nép lelkét megmérgezzék”.¹⁰

Az 1902-es kongresszuson nem döntöttek el a vitát egyik fél javára sem. A *Népszava* hasábjain folytatódó polémiában különösen Weltner Jakab érvelt meggyőzően az önálló vámterület mellett. Az 1903-as kongresszus végül elfogadta Weltner argumentációját, és egy külön határozatban kimondta, hogy a párt szükségesnek tartja az Ausztriától való teljes gazdasági különválást. A kongresszuson érvénybe lépett és több mint négy évtizedig hatályban maradt pártprogram azonban nem tartalmazta kifejezetten a politikai és gazdasági függetlenség követelményét. Bokányi Dezsőnek, a program kongresszusi előadójának értelmezése szerint a 3. pontban megfogalmazott „teljes önkormányzat” Magyarország függetlenségét jelenti: „... Mi, szociáldemokraták természetesen tartjuk azt, hogy Magyarország külbefolyástól – mondjuk Ausztriától – függetlenül intézkedhessen sorsának irányításában úgy politikai mind gazdasági téren” – magyarázta felszólalásában.¹¹ Az interpretáció nyilván nem pótolhatta az egyértelmű és világos állásfoglalást a gazdasági és politikai függetlenség mellett az MSZDP programjában. Ez arra vallott – Erényi Tibor történész szavaival –, hogy „... a hosszadalmas előzetes viták ellenére sem alakult ki a magyarországi szociáldemokráciában egységes álláspont, hanem a szemben álló nézetek eredményeként bizonyos kompromisszum jött létre”.¹²

A nemzetiségi kérdésben az 1903-as program kodifikálta a párt már korábban meghirdetett felfogását – minden nemzet teljes egyenjogúságának elvét. Az MSZDP ezzel elutasította az „egyetlen magyar politikai nemzet” szemléletét és a hozzá fűződő kiváltságokat a hivatalos nyelvhasználat tekintetében a közéletben és az iskoláztatásban.

Az MSZDP az 1904-es kongresszusán külön tűzte napirendjére a párt és a nemzetiségek viszonyát. A határozat megismételte az előző évben elfogadott program 4. pontját a nemzetiségek egyenjogúságáról. Ezt kiegészítette azzal a megállapítással, hogy a nemzetiségi munkások kettős elnyomást szenvednek: ők egyaránt jogfosztottak mint németek, szlovákok, szerbek stb. és mint proletárok. A határozat felhívta a figyelmet a magyar és a nemzetiségi polgári pártok sovinizmusára: „a magyar sovinszták bármikor készek szövetkezni a román, szerb, szlovák stb. sovinsztákkal, ... ezzel bizonyítván, hogy osztályérdekeik védelmének nem ismernek nemzeti különbségeket...”¹³ A pártgyűlés elfogadta több nemzetiségi küldött indítványát, hogy a pártvezetőség indítson erőteljes szervező és agitációs munkát anyanyelvükön a nem magyar ajkú munkások között.¹⁴

Az MSZDP nemzetiségi politikájának egyik alapmotívuma a magyar államegység megóvásának szándéka. A szociáldemokraták nem támogatták a nemzetiségek elszakadását, és elutasították Magyarország területi szétdarabolá-

sát. A párt azonban – ellentétben a hivatalos irányzattal – a centrifugális tendenciákat nem az erőszakos asszimilációval akarta kiiktatni. Sőt úgy vélte, hogy a kényszermagyarosítás éppen a céljával ellentétes hatást éri el: nem közelíti a nem magyar etnikai csoportokat az államhoz, hanem távolítja attól. A szociáldemokrata sajtó számos alkalommal tette szóvá a kormány- és megyei szervek, közegek vezgatóit, zaklató intézkedéseit. „Talán példátlanul áll a népek történetében az a hisztérikus félelem, amely a magyar politika uralkodó osztályain erőt vesz abban a pillanatban, amelyben Magyarország jövőjének két nagy kérdése: a szociális kérdés és a nemzetiségi kérdés... jelentkezik... Félelmükben azt hiszik, hogy szitok, gyalázkodás, börtön és tolonckocsi ennek a két nagy betegségnek a gyógyító szere. Nem tudják, hogy ettől a kuruzslástól csak jobban elmérgesedik a baj” – írta a *Népszava*.¹⁵

Az MSZDP világosan látta, hogy az elszakadási irányzatok befolyását, a szomszédos, rokon lakta államok vonzerejét a nemzetiségi lakosság körében csakis a teljes egyenjogúság biztosításával lehet esetleg ellensúlyozni. „Egy nép... sohasem kívánczik ki olyan állami kötelékből, amelyen belül jól érzi magát, amelynek keretei módot adnak neki fejlődésére, nemzeti és gazdasági érdekeinek megvédelmezésére” – hangsúlyozta a párt napilapja.¹⁶

A szociáldemokratákat a 19–20. század fordulóját követő évtizedben Magyarország sorsán kívül az Osztrák–Magyar Monarchia jövője is foglalkoztatta. Mind a nemzetközi kapcsolatokban, mind a balkáni erőviszonyokban ugyanis egyre inkább érlelődtek a dualista birodalom biztonságát fenyegető jelenségek. Az MSZDP az 1913-as XX. kongresszusán első ízben tárgyalta önálló napirendi pontként a külpolitika kérdéseit. Kunfi Zsigmond előadói beszédében ezt egyrészt a pártnak a külügyekre is kiterjedő közéleti felelősségével, másrészt a nemzetközi helyzet veszélyes új tendenciáival indokolta. „A világpolitika nagy kérdései kopogtattak ennek a korhadt és bizonytalan alapokon álló Osztrák–Magyar Monarchiának a kapuján, a világtörténelem orkánja tört a Monarchiára” – mondotta.¹⁷ A szociáldemokrata politikus leszögezte, hogy pártja nem tartja kívánatosnak a dualista állam széthullását és felosztását. Rámutatott arra is, hogy elérkezett az utolsó pillanat a birodalom megmentésére. A túlélés egyetlen lehetősége a gyökeres reform megvalósítása. „Ez az a történelmi pillanat, amelyben még Ausztria–Magyarország átalakíthatja belső politikáját, amikor még a demokrácia, az önkormányzat, a kulturális politika segítségével kibékítheti itt benn a nemzeteket, felszabadíthatja az elnyomott osztályokat, és ha nemzetiségi államban nem is lehet nemzeti érzést és hazafiságot kelteni a tömegekben, de legalább azt az érzést fel lehet kelteni, hogy itt lehet élni és dolgozni.”¹⁸

Kunfi szavaival egybehangzóan a *Népszava* még 1914 áprilisában is a politikai demokráciában, a nemzeti önkormányzatban és a szociális reformban jelölte meg a Monarchia meggyógyítására alkalmas terápiát. Ha ezt nem alkalmazzák, a Habsburg-hatalom is a török birodalom sorsára jut „a nagy leszámolás órájában”.¹⁹

Indokolatlan és történelmietlen lenne a szociáldemokrata pártot azért kárhoztatni, mert az említett reformokkal megmenthetőnek látta Magyarországot

az adott területi keretek között. Jászi Oszkár megállapítása szerint „szinte egészen a felbontás pillanatáig nem volt Magyarországon... független államiságot áhító nemzeti kisebbség...”²⁰ Sőt azt is meggyőzően bizonyította, hogy a kettős Monarchia létét fenyegető irredenta mozgalmak közül csupán az olasz törekvések nem voltak összeegyeztethetők a Monarchia fennmaradásával. „A többi megoldás viszont egyáltalán nem volt szociológiai vagy történeti képtelenség. A helyzet kulcsa a Monarchia kezében volt, s ha az a megfelelő időben megragadta volna a lehetőségeket és következetesen bölcs politikával kielégítette volna népeinek nemzeti igényeit, az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa egészen másképpen alakult volna.”²¹

Az első világháború kirobbanása után a hadüzenetet támogató lelkes tüntetések és demonstrációk bizonyították a Monarchia minden országában és tartományában az alattvalói lojalitást. Dezintegrációs célkitűzéseket egyelőre csupán az emigrációban működő csehszlovák és délszláv politikusok fogalmazták meg. Az antant országai közül pedig Oroszország, Olaszország és Románia hadicéljainak megvalósítása feltételezte a Monarchia likvidálását.

Az angol és a francia kormányok 1915–1916-ban lehetővé tették ugyan az emigráns mozgalmak tevékenységét, de minden „vételkényszer” nélkül, semmiféle kötelező ígéretet nem tettek nekik. Sőt az Olaszországgal és Romániával kötött titkos egyezményeket is csak megfelelő feltételek esetén kívánták megvalósítani. Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása mellett az antant-nagyhatalmak 1917 elejétől 1918 tavaszáig egy másik alternatívát is fontolgattak: Ausztria–Magyarországot kiszakítják a német szövetségből, különbékét kötnek vele, a nemzeti-nemzetiségi kérdést pedig belső reformokkal, föderatív átszervezéssel rendezik. Így peremterületek elvesztése árán megmaradhatott volna a 18. századi Habsburg Birodalom az osztrák örökös tartományokkal, Cseh- és Morvaországgal, valamint Magyarországgal.

A szociáldemokratáknak tehát a háború kitörése után sem volt okuk arra, hogy feladják korábbi nézeteiket a Monarchia és Magyarország egységének és területi integritásának megőrzéséről, feltételezve a demokratikus és föderatív átalakulást. Magyarország, Ausztria és Németország szociáldemokrata pártjainak 1915 áprilisában tartott értekezletén olyan határozati javaslatot fogadtak el, amely többek között „valamennyi nép önrendelkezési jogának” elismerését kívánta.²² Az MSZDP bizalmi férfiai békemanifesztumban követelték „az eddigi magyarországi politikának nemzeti és szociális szempontból való gyökeres átalakulását, a vagyontalan osztályok, a nem magyar ajkú lakosság és a nők teljes politikai egyenjogúsítását”.²³

1916-ban került nyilvánosságra Garami Ernőnek még az előző évben írott cikke, amelyben kifejtette: „a nemzetiségi kérdésnek az a megoldása, amelyet az antant győzelme jelentene, vagyis a nemzetiségi vidékek leamputálása Magyarország és Ausztria testéről, nem jelenti e kérdésnek szocialista szelvényben való megoldását”. Az MSZDP legtekintélyesebb politikusa szerint a Dunántúlra és a Duna–Tisza közére szűkített Magyarország nyersanyagforrások nélkül agrárország maradna, amelyben nem biztosított a gazdasági fejlődés. A munkásság semmit nem várhat sem Magyarországra, sem a Monarchia

feldarabolásától, az egyetlen megoldás a nemzetiségek önkormányzaton alapuló egyenjogúsítása.²⁴

Kunfi Zsigmond már 1916 decemberében kifejtette, hogy az antant győzelmese esetén várható területi változások nem oldják meg a vegyes nemzetiségű Közép- és Kelet-Európa nemzeti problémáit. Új irredenta törekvések jelenének meg, amelyek veszélyeztetnék a térség békéjét. Szerinte nem volna jó csere, ha „...a román irredenta helyére magyar irredenta, ha az olasz irredenta helyére német irredenta, ha a szerb irredenta helyére bolgár irredenta kerülne. A nemzetiségi elnyomás üllője és kalapácsa cserélnek csak helyet...”²⁵

Az MSZDP küldöttsége 1917. május végén Stockholmban tárgyalta a nemzetközi szocialista konferenciát előkészítő holland–skandináv bizottsággal. A magyar szociáldemokraták többek között hangsúlyozták, hogy „Ausztia–Magyarország nemzeti kérdéseit nem a birodalom felosztásával, hanem a jelenlegi államszövetség keretein belül messzemenő reformokkal, nemzeti autonómiával, szabad kulturális és gazdasági fejlődéssel kell megoldani”. Garami, aki a delegáció megbízásából a hadicélokról és a békefeltételekről szólt, kifejtette: az MSZDP azonnali békét kíván, annexiók és hadikárpótlások nélkül. Elemezte azokat az okokat is, amelyek a szociáldemokratákat arra készítetik, hogy ellenezzék a Monarchia felosztását „és különösen pedig Magyarország feldarabolását”.²⁶ A polgári sajtó, különösen a *Budapesti Hírlap* rágalmait a *Népszava* határozottan visszautasította és rámutatott arra, miszerint „a magyar szocialisták Stockholmban kifejezetten hangsúlyozták, mennyire kívánják Magyarország területi épségének megóvását”.²⁷

Az antant politikájában 1918 első felében sorsdöntő fordulat következett be: Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és az Egyesült Államok elkötelezték magukat Ausztia–Magyarország szétdarabolása mellett. A külföldön működő emigráns komiték, tanácsok megkapták az elismerést mint az egyes nemzetek legitím képviselői, sőt a kváziszövetséges státusába emelkedtek. A felosztást célzó külső impulzusok hatékonyságát érzékelhetően erősítette a belső bomlás, a kettős monarchia nemzeti-politikai széthullása. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a nemzeti mozgalmak területi igényei kiterjednek a magyar királyság birtokállományának tetemes részére is, a Felvidékre, Erdélyre, Kelet- és Dél-Magyarországra, Horvátországra és Fiuméra. A magyar politikai elit és a kormány azt a következtetést vonta le mindebből, hogy Magyarország sorsát el kell választani a Monarchia sorsától, mintha csak az Ausztia–Magyarország néven ismert kettős állam vesztené volna el a háborút, de Magyarország nem. Ily módon a vereség árát meg lehet fizetni Ciszlajtánia bármilyen súlyos megcsonkulásával, de a Lajtán innen csorbítatlan maradhat a területi *status quo ante*. Még a számottevő engedmények sem kerültek szóba. Wekerle Sándor miniszterelnök 1918. október 16-i képviselőházi beszédében legfeljebb egyéni nemzetiségi jogokat ígért, „amennyire azt az állam egységének és megszthatatlanságának fenntartása lehetővé teszi”.²⁸

Az MSZDP – a háborús vereség biztos tudatában – a nemzeti-nemzetiségi kérdésben két irányban politizált. Egyfelől alternatív programot tett közzé a magyar kormány merev magatartása ellenében, másfelől szembefordult a szom-

szédságban alakuló, terjeszkedő államok területi igényeivel. A párt 1918. október 8-án kiáltványban követelte Magyarország függetlenségét, a békekötést „az orosz proletárforradalom és Wilson elvei alapján” annexiók nélkül, a nemzeti elnyomás megszüntetését és az országban élő valamennyi nemzet jogát a szabad és teljes körű nyelvhasználatra. A manifesztum meghirdette „az egyenlő jogú, szabad és demokratikus nemzetek szabad szövetségén, föderációján alapuló Magyarország” megteremtésének gondolatát. A szociáldemokraták szerint ez „jobb és biztosabb támasztéka a nemzetek társadalmának, népei boldogulásának és az emberi haladásnak, mint a feldarabolt... megcsönkített, több részre hulló Magyarország”.²⁹

Az MSZDP 1918. október 13-1 rendkívüli kongresszusa egyetlen napirendi pontot tárgyalt, „A béke kérdése és Magyarország jövő fejlődésének megalapozása” címmel. Kunfi Zsigmond előadói beszédében elutasította Wekerle Sándor miniszterelnök elképzelését a perszonális unióra a dualizmus helyett, és ismét deklarálta, hogy a párt híve „a független és önálló Magyarországnak, amelyet egyetlen állammal se fűzzön szorosabb kapocs össze, mint más államokkal”.³⁰ Az ország területén élő nemzetiségek önrendelkezési jogát elismerve hangoztatta, hogy a szociáldemokraták nem helyeselnék semmiféle olyan politikát, amely fegyveres erővel, kényszerrel próbálná megakadályozni az államkötelékből távozni kívánó népek kiválását. Ennek elejét lehet venni, ha a közös tradíciók és érdekek alapján a nemzetiségek is részt vesznek abban, hogy Magyarország „demokratikus és föderalisztikus népállammá” alakuljon át, s „a magyar uralkodó osztályok elnyomó börtöne” helyén egy keleti Svájcot teremtsenek meg. Ebben az esetben sem a szerbek, sem a románok, sem a szlovákok nem ragaszkodnának az elszakadáshoz. Kunfi a küldöttek „élénk helyeslése és tapsa” közepette kifejezte azon reményét, hogy pl. a román nép nem kíván majd „a megrománosodott Hohenzollernek jogara alatt élni”, amikor szabad lehet Magyarországon.³¹

A nemzetiségi küldöttek hozzászólásai nem igazolták Kunfi optimizmusát. Kifejezték ugyan érdekeltségüket Magyarország átalakításában az önrendelkezés és a demokrácia jegyében, de nem kötelezték el magukat arra, hogy akár a gyökeres reformok megvalósulása esetén is megmaradnak a magyar állam kötelékében. Bár nem nyilatkoztatták ki elszakadási szándékukat, de ki sem zárták, s inkább „lebegtették” homályos értelmű célzásokkal, bizonyos előre nem látható fejleményekre. A szlovák delegátus szerint korai lenne bármilyen programot megfogalmazni, „mert ami ma aktuális, az holnapután lehet, hogy nem lesz aktuális, az idő túlnő fejünkön. Itten nem adhatunk irányt...”³²

A fejlemények 1918 késő ősztől nem a magyar, hanem a nemzetiségi szociáldemokraták reményei szerint alakultak. A csehszlovák, a román és a szerb államvezetés célja az volt, hogy mielőbb, s lehetőleg még a békekonferencia előtt birtokba vegyék a Magyar Királyság azon területeit, amelyre igényt tartottak és az antant nagyhatalmak ígéretei alapján jogot formáltak. 1918. november–1919. január között csapataik elfoglalták a Felvidéket, Kárpátalját, Délvidéket és a szorosabb értelemben vett Erdélyt. A megszállt területeken felszámolták a magyar polgári igazgatást, és a közhatalmat a nemzetiségi szer-

vek és az általuk kinevezett tisztviselők vették át. Mindez nem biztatott kedvező kilátásokkal a jövő országhatárok szempontjából. A szociáldemokrata párt azonban elutasította a „befejezett tények” tudomásulvételét.

Az MSZDP csatlakozott az Országos Propagandabizottsághoz és a Magyarország Területi Épségét Védő Ligához. A párt 1919 márciusában bizottságot hozott létre a felvidéki pártszervezetek összefogására.³³

A szakszervezeti központok szintén arra törekedtek, hogy megőrizzék az összeköttetést az idegen uralom alá került helyi csoportjaikkal. A vasasok tovább folyósították a segélyeket a megszállt területeken élő tagoknak, az építők pedig még 1920-ban sem voltak hajlandók arra, hogy a szomszéd államok szakszervezeteinek átadják csoportjaikat.

A magyar szociáldemokraták nagy várakozással tekintettek a szociáldemokrata pártok 1919 februárjában Bernben megnyílt nemzetközi konferenciája elé, amely szinte egy időben nyílt meg a versailles-i békekonferenciával. A tanácskozáson 23 ország 102 képviselője vett részt. Egy angol küldött így jellemezte a két konferencia különbségeit: „A Párizsból Bernbe vezető út a sötétségből a világosságba vezet. A párizsi konferencia... nem egyéb, mint egy titkos összeküvés azokról a feltételekről, amelyeket az öt fennmaradó katonai és tengeri hatalom rá akar kényszeríteni a világra. De Bernben barátok és ellenségek, semlegesek és hadviselők a szabad vita jegyében találkoznak egymással...”³⁴

Az MSZDP delegációja a svájci fővárosban zajló értekezletet mintegy előzetes fellebbezési fórumnak tekintette Versailles ellenében. Határozati javaslatában tiltakozott a magyar területek erőszakos megszállása ellen a békekonferencia döntése előtt, és népszavazást követelt a szóban forgó országrészen.³⁵ A berni konferencia, bár állásfoglalásában nem említette Magyarország és szomszédai ellentétét, de általában elítélte az annexiókat, és támogatta a nemzeti önrendelkezés elvét. Kunfi Bern után készített memorandumában elutasította a szakítást a területi integritás gondolatával. Számára, miként minden magyar számára, elképzelhetetlennek tűnt, hogy „külföld”-nek tekintse Kolozsvárt, Pozsonyt, Temesvárt és más ősi városokat...

Az MSZDP és Trianon

A magyar kormány 1919. december 1-jén kapott hivatalosan meghívást az első világháborút lezáró békekonferenciára, s ezzel megkezdődött a magyar békeszerződés megkötésének diplomáciai zárószakasza. A feltételek és közöttük az elsődlegesen fontos területi rendelkezések többé-kevésbé ismertek voltak. Már csak azért sem volt titok, hogy mit tartalmaz majd a békeokmány, mert a szomszéd államok már birtokba vették és beépítették az igényelt részeket a történelmi Magyarországból (Nyugat Magyarország kivételével).

Az MSZDP szerint a wilsoni elvek csupán üres jelszavak maradtak. A párt megnyilatkozásait a készülő béke határozott elutasítása és a tiltakozás jellemezte. „Mi, magyar szociáldemokraták, jogérzetünk minden erejével tiltakozunk az olyan békeszerződés ellen, amely elismerten magyar anyanyelvű és

kultúrájú néptömegeket kihalás Magyarországból, s méghozzá úgy végzi ezt a műveletet, hogy ezeknek a területeknek a lakosságát akaratuk és szándékuk felől meg sem kérdezte” – írta Buchinger Manó.³⁶ Amikor a döntés véglegessé vált, a párt napilapja a békeokmányt „a bosszúállás paragrafusokba szedett művének” minősítette.³⁷ A revízió lehetőségét a szociáldemokraták egy új világtrend demokratikus keretei között képzelték el, de nyilvánvaló volt, hogy ez csupán a távoli jövő szinte utópisztikus reménye lehet.

Az 1920-as évek elején, a még függőben maradt területi kérdések rendezése során, az MSZDP a napi politikai gyakorlatban is bizonyította, hogy támogatja a nemzeti érdekek érvényesülését. 1921. augusztus végén a szerb megszálló csapatok kiűrtették Pécs városát és Baranya megyét. A pártközpont irányelvi alapján a helyi szociáldemokrata vezetők közreműködtek a magyar impérium helyreállításában és konszolidálásában.³⁸ Decemberben a soproni népszavazás alkalmával az MSZDP választmánya felszólította a munkásságot, hogy a város Magyarországhoz való tartozására szavazzon.³⁹ A Bethlen–Peyerpaktumban a párt vezetői kötelezték magukat arra, hogy felhasználják nemzetközi kapcsolataikat a békeszerződés megváltoztatása érdekében.⁴⁰ A parlamenti frakció elvi deklarációja, amelyet akkor hirdettek meg, amikor a párt 1922-ben 24 képviselővel, a legnagyobb ellenzéki csoportként bevonult a nemzetgyűlésbe, hangsúlyozta: az MSZDP támogat minden olyan törekvést, amely a békeszerződés revízióját lehetővé teszi. Leszögezte egyúttal azt is, hogy ellenez „minden céltalan, kalandor és veszedelmes vállalkozást”.⁴¹

Ez a manifesztáció is bizonyítja: az MSZDP tisztában volt azzal, hogy Trianon után a magyar nemzeti kérdéshez való viszony azonos a revindikációhoz való viszonyal. Az államvezetés, a politikai pártok túlnyomó többsége és a társadalom jelentős része az integrális revíziót tekintette egyetlen és alapvető nemzeti érdeknek. Ehhez járult a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!” jelszó, amely azt a hitet kívánta meggyökereztetni a társadalom érzésvilágában, hogy minden nyomorúság, elmaradottság és emberi kiszolgáltatottság egyetlen oka az országterület összezsugorítása, míg a revízió sikere már önmagában biztosítja a nemzet felvirágzását és általános prosperitását.

A szociáldemokrata párt ezekkel a tételekkel szemben fogalmazta meg stratégiáját. Az egyetlen olyan politikai erőként a közéletben, amely a belső demokratizálásnak elsőbbséget adott a revízióval szemben, hangsúlyozta: ropant nagy veszélyt jelentene a magyar demokrácia sorsa szempontjából, ha a határok módosítását az ellenforradalmi rendszer valósítaná meg. A szociáldemokraták elutasították az államvezetés külpolitikáját, amely az európai hatalmi viszonyokkal elégedetlen nagyhatalmakkal kívánt szövetségre lépni és velük együttműködve kész volt akár erőszakos eszközökkel is kiharcolni a történelmi Magyarország visszahódítását. A párt szembeszegült a sovinszta propagandával, amely azt célozta, hogy a dolgozó és nincstelen rétegek a területszerzésben lássák sorsuk jobbra fordulásának egyetlen biztosítékát.

Az 1928-as pártkongresszus elé terjesztett jelentés szerint a revízió előfeltétele a közép- és kelet-európai államok demokratikus átalakulása, valamint a

revízió által érintett országok békés és kölcsönös megegyezése. Az olasz fasiszta imperializmussal való szövetkezést a párt kifejezetten veszélyesnek ítélte.⁴² Kéthly Anna hangoztatta, hogy „gyanakvással” fogadnak „minden olyan revíziós törekvést, amely a revíziós szándék álarca alatt újabb háborús szándékokat jelent, olyan revíziós törekvést, amely nem jelenti egyúttal a szabadságjogok diadalát”.⁴³ Peyer Károly az 1929-es pártgyűlésen kifejtette, hogy az MSZDP a népszavazás elvét kívánja érvényesíteni, enélkül „nem lehet egyetlen népet sem más állam kötelékébe sorolni”.⁴⁴ A párt a határon túl zárt nyelvi tömbben élő magyarság számára területi autonómiát, a szórványok részére pedig szabad nyelvhasználatot követelt.⁴⁵ Az MSZDP úgy vélte, hogy csupán abban az esetben indokolt ezeknek a kívánságoknak a hangoztatása, ha a magyarországi nemzetiségek is méltányos bánásmódban részesülnek, és megfelelő jogokat élveznek. Malasits Géza szociáldemokrata képviselő a parlamentben 1927-ben határozati javaslatot terjesztett be. Indítványozta, hogy az elemi iskolákban biztosítsák a nemzetiségi nyelvű oktatást, amennyiben a nem magyar anyanyelvű iskolaköteles gyermekek száma legalább a 25 főt eléri; a kisebbségi népiskolákban minden tantárgyat nemzetiségi nyelven oktassanak; ezekben a tanintézményekben a magyar nyelvet kötelező tárgyként legfeljebb heti hat órában tanítsák; engedélyezzék a nemzetiségi munkások párt-szervezeteinek, szakszervezeti helyi csoportjainak és kulturális egyesületeinek szabad működését.⁴⁶ Arra is volt precedens, hogy az MSZDP közbenjárt templomi nemzetiségi nyelvhasználat érdekében.⁴⁷ Az 1929-es pártkongresszus egyértelműen deklarálta: a zárt nyelvterületen élő kisebbségek számára Magyarország területén is demokratikus önkormányzatot, a szórványoknak pedig teljes egyenjogúságot és szabad nyelvhasználatot követel.⁴⁸

A nemzeti-nemzetiségi kérdésben soha nem volt egyszerű dolog kialakítani és érvényesíteni a szociáldemokrata állásfoglalást, vagy akár a munkásmozgalom természetes vonzáskörébe tartozó társadalmi rétegekkel megértetni és elfogadtatni azt. Különösen bonyolult helyzet alakult ki az 1930-as évek végén, a versailles-i békerendszer összeomlása idején. A társadalom túlnyomó többsége, beleértve a munkásságot is, úgy látta, elérkezett az ideje Trianon felszámolásának, a nemzeti sérelmek jóvátételének. A területi revízió igénye elől egyetlen politikai erő, így az MSZDP sem térhetett ki. Sőt arra törekedett, hogy bizonyítsa a párt és a munkásság „magyar érzését és gondolkodását”.⁴⁹ München után, 1938 októberében közvetlenül a megvalósulás szakaszába jutott az északi irányú revindikáció, a Felvidéknek, vagy egy részének a visszacsatolása. A szociáldemokratáknak kettős céljuk volt: a békés megoldás, a tárgyalásos út, illetve a nyugati nagyhatalmak, elsősorban Nagy-Britannia közreműködésének biztosítása, elkerülendő, hogy az ország Hitler és Mussolini kegyéből jusson területekhez. Mónus Illés hangsúlyozta, hogy a magyar igényeket Anglia is elismerte, sőt legelőször ismerte fel a békeszerződés tévedéseit.

A párt hangsúlyozni kívánta a nemzetközi demokratikus erők szerepét a trianoni méltánytalanság orvoslásában. 1938. október 15-én memorandumot intézett a Szocialista Munkásinternacionálé pártjaihoz annak érdekében, hogy támogassák a magyar területi követeléseket Csehszlovákiával szemben. Több

vezető funkcionárius, így Peyer Károly, Kertész Miklós és Buchinger Manó nyugat-európai fővárosokba utazott ugyanebben az ügyben. Az SZMI nem helyezett kilátásba semmiféle támogatást, de ellenvéleményt sem nyilvánított. A lépés értelme mindazonáltal az volt, hogy a párt bizonyította elkötelezettségét a magyar nemzeti érdekek mellett.

A magyar–csehszlovák vita rendezésétől végül Anglia és Franciaország is távol tartotta magát, és 1938. november 2-án a két fasiszta nagyhatalom, Németország és Olaszország külügyminiszterei hozták meg a döntőbírói ítéletet, amelynek értelmében kb. 12 000 négyzetkilométer terület, az egymilliót valamivel meghaladó 86,5%-ban magyar lakossal, visszakerült Magyarországhoz. Az MSZDP a többi közéleti szereplő állásfoglalásával egybehangzóan örömmel üdvözölte a revíziós politika első sikerét. A párt lapja hangsúlyozta, hogy a felvidéki munkássággal a magyar demokrácia erői gyarapodnak.⁵⁰ Borovszky Géza, Kassa küldötte a párt 1939. januári kongresszusán hitvallásként kinyilatkoztatta: „Mi nem tagadtuk meg szocialista mivoltunkat, de nem tagadtuk meg magyarságunkat sem.”⁵¹

A hivatalos körökkel és a szélsőjobboldali ellenzékkel szemben a szociáldemokrata vezetők tagadták, hogy a területekért bárminemű „fizetség” illetné meg a fasiszta országokat bel- és külpolitikai engedmények formájában. Peyer az MSZDP 1939-es kongresszusán kifejtette, hogy „nem jár senkinek sem köszönet”, és helytelenítette a csatlakozást az antikomintern paktumhoz. Tiltakozott azellen, hogy az úgynevezett népi elv jegyében a kormány kiváltságokat adjon a Volksbund irányította magyarországi német népcsoportnak. Kifogásolta a német gazdasági érdekek érvényesülését. Célzott arra is, hogy a fasiszmus előretörése nem feltartóztathatatlan folyamat. „Mert egyáltalán nem olyan biztos, hogy azok az irányzatok maradnak felül, amelyek most odafent olyan nagy kegyben állanak” – mondotta.⁵²

A kongresszuson fellépett egy kisebb, főleg néhány vidéki kerületi titkár támogatására támaszkodó csoport, amely azt követelte – antiszemitizmustól sem mentes érveléssel –, hogy a párt tagadja meg a nemzetköziséget és térjen át a „nemzeti” alapra. A nacionalista kísérleteket határozottan visszaverték és a kezdeményezőket kizárták a pártból. Taktikai lépésként a kongresszus „Szociáldemokrata Párt”-ra módosította a párt nevét, elhagyva abból a Szocialista Munkásinternacionáléhoz való tartozásra utaló „Magyarországi” jelzőt. Ez a határozat azt célozta, hogy megcáfolják a rágalmat, amely szerint a párt nem önálló tényező, hanem „idegen erők” eszköze, sőt ügynöke, amely egy külföldi központ alárendeltségében működik. A pártvezetés úgy vélte, a névváltozás kifejezheti, hogy nem egy nemzetközi szervezet hazai részlegéről, hanem egy önálló magyar szervezetről van szó. A gesztus a Szocialista Munkásinternacionálé szempontjából nem volt sérelmes, mert a szervezet ez időre már ténylegesen felbomlott.⁵³

A Szociáldemokrata Párt magatartása a további terület-visszacsatolásokkal kapcsolatban 1939–1941 között lényegében megegyezett a konzervatív politikai csoportokéval. Elfogadni, megtartani a területeket a függetlenség feladása és a további fasizálódás nélkül, a tartós birtokláshoz biztosítani a nyugati ha-

talma, főleg Anglia támogatását. Az SZDP-től azonban elvárható lett volna, hogy a képviselőházi szószeren, a *Népszavában*, a párt- és szakszervezeti gyűléseken, értekezleteken ne a lelkendezés, ujjongás legyen az uralkodó érzelmi szín, hanem inkább a tartózkodó, óvatos belenyugvás, az elkerülhetetlenbe való beletörődés. Még a szólás- és sajtószabadság adott korlátai között is helyénvaló lett volna a határozottabb, erőteljesebb figyelmeztető hang, amennyiben csakis a semleges, Hitlerrel szemben „hálátlan” külpolitika nyújthat valami halvány reményt legalább a magyarlakta vidékek megtartására az újabb háború után, amelynek elkerülhetetlenségével a szociáldemokraták tisztában voltak. Ily módon esetleg kialakítható, később erősíthető lett volna a közvéleményben egy olyan tömb, amelyik a revíziós eredmények megtartását nem kapcsolja össze kizárólag a németbarátsággal és a Horthy-rendszerrel. Erre nem került sor, mert az SZDP e téren elmulasztotta, hogy éljen mégoly szűkös lehetőségeivel. Így a társadalom nagy többségének szemléletében a legfontosabbnak ítélt nemzeti cél nem tűnt megvalósíthatónak a munkásmozgalom vezetésével vagy legalább közreműködésével. Ez a felfogás a közvélemény egy részében csak 1943-ban módosult a világháború fordulata nyomán.

Az SZDP vezetői 1942/1943 fordulóján már bizonyosnak tekintették a tengelyhatalmak vereségét és az antifasiszta koalíció győzelmét. A nyilvánosság előtt is mind határozottabb hangon beszéltek arról, hogy az ellenforradalmi diktatúra nem éli túl a háborút. Azt sem titkolták, hogy olyan új társadalmat kívánnak, amelynek formálásában és irányításában jelentős szerepet kap a szociáldemokrácia és a munkásság. A kormányzati teendőkre való felkészülés egyik legfontosabb részét alkotta a nemzeti-nemzetiségi program újrafoglalása, az alapelvek megőrzésével. A pártnak az 1938–1941 között lezajlott terület-visszacsatolások folytán, valamint Magyarország hadba lépése következtében 1941 után, több új körülménnyel és eshetőséggel kellett számolnia. Mindez a külpolitikai összefüggések miatt olyannyira érzékeny és a cenzúra által különösen szigorúan ellenőrzött problémakör volt, amelyben csupán nagyon óvatosan, hangfogóval lehetett megnyilatkozni.

A revíziós sikerek a nemzetiségi lakosság jelentős növekedését eredményezték a Trianon utáni viszonyokhoz képest. Míg 1930-ban a népesség 92,1%-a volt magyar és 7,9%-a nem magyar anyanyelvű, ez utóbbi arány 1941-ben 22,5%-ra, tehát a populáció közel egynegyedére emelkedett.⁵⁴ Az SZDP szűkösnek tartotta, hogy markáns módon rögzítse a teljes egyenjogúságra épülő nemzetiségi politika elveit. A *Népszava* 1942 májusában hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdés „a magyar nép belső ügye”, amelybe külső hatalmak nem szólhatnak bele.⁵⁵ Ez egyértelműen a Volksbund nevű nemzetiszocialista német szervezet berlini nyomásra biztosított privilégiumainak elutasítását jelentette. Már a jövő kilátásait mérlegelve, a cikk⁵⁶ szerint a szociáldemokraták elvetették azokat a törekvéseket, amelyek etnikailag homogén országot kívántak létrehozni kitelepítéssel és határmódosításokkal. Ezekkel szembehelyezték a több nyelvű államegység Szent István-i eszméjét.

Az 1942. decemberi pártkongresszuson a kolozsvári Jordáky Lajos kifejtette: „a demokratikus és szociális Magyarország megalakulásának előfeltétele a

velünk együtt élő nemzetiségek egyenjogúsítása és a »kisebbségi« fogalom, valamint az ezzel a fogalommal járó hátrányok megszüntetése”. A békéscsabai Szobek András hitvallása: „Én nemzetiségi ember vagyok, békéscsabai tót, de megmondom becsületes őszinteséggel, magyarnak érzem magam, ... de büszkén vallom magam tót származásúnak. A nemzetiségi kérdést csak úgy értelmezhetjük, hogy szabadon – ahogyan érzi mindenki önmagában – gyakorolhassa mindenki a kultúráját, de vigyázni kell arra, hogy külföldről ne lehessen pénzzel nemzetiségi mozgalmat csinálni.”⁵⁷ A kongresszus, a pártvezetőség kivárási taktikájához igazodva, még nem tartotta időszerűnek, hogy programot dolgozzon ki.

1943 tavaszán azonban az SZDP irányító csoportja már érzékelte, hogy „periculum in mora”, a késlekedés veszélyes lehet, nincs mire várni a célkitűzések formába öntésével. Mónus Illés vezetésével egy munkacsoport kidolgozta „A szociáldemokrata párt gyakorlati programja” c. tervezetet.⁵⁸ A nemzetiségi elképzeléseket tartalmazó pontok szerint követelni kell a teljes állampolgári egyenlőséget „mind köz-, mind magánjogilag minden népréteg, faj és vallás tagjainak ... a nemzeti kisebbségek jogait, a túlnyomóan nemzeti kisebbségek által lakott területeken... a tanintézetekben, a közhivatalokban, s bíróságoknál és általában az állami igazgatás minden ágazatában biztosítani kell”.

A nemzetiségpolitikai koncepció kimunkálása azonban a nemzeti-nemzetiségi problematikának csupán az egyik, korántsem a legnehezebben megoldható teendőjét jelentette. Az igazán komoly aggodalmat a visszacsatolt területek jövője és az ismét kisebbségi sorba jutó, illetve eleve ott maradt, a revízió által nem is érintett magyarság sorsa okozta. A szociáldemokraták igyekeztek felkészülni a revízió revíziójára csehszlovák, román és jugoszláv részről.

A megoldást a dunai konföderációban látták. Az 1943-as tervezet kimondotta: „1. A magyar nép állandó békében, jó barátságban és biztonságban akar élni minden szomszédjával; 2. A Duna-medencében élő népek békés együttélését államszövetségi alapon, önállóságuk, szabadságuk és nemzeti jellegük fenntartásával kell biztosítani.” A „szabad dunai köztársaságok szabad szövetsége” elképzelést Justus Pál részletezte. Kifejtette, hogy az unió tagjai csak demokratikus népköztársaságok lehetnek, megvalósítása a dolgozó osztályok feladata, amelynek teljesítése érdekében a Szociáldemokrata Párt együttműködik a szomszéd országok testvérpártjaival. A Duna völgyének problémáit csak a szocializmus, a szocializmus problémáit pedig csak a Duna-völgyi kerekék között lehet tartósan és radikálisan megoldani.

A svédországi emigrációban élő Böhm Vilmos szintén az államszövetségben gondolkodott, s arra törekedett, hogy ezt az elvet elfogadtassa a Labour Party vezetőivel. 1943 májusában a Stockholmban működő Demokratikus Szocialisták Nemzetközi Csoportja, amelynek Böhmön kívül többek között tagja volt Gunnar Myrdal, Jules Guesde és Bruno Kreisky, memorandumot juttatott el a brit Munkáspárt kongresszusához. A nemzetközi szociáldemokrácia vezető személyiségei az Atlanti Chartára hivatkozva hangsúlyozták, hogy a nemzetek önrendelkezési joga szerves része az antifasiszta koalíció békecéljainak. Rámutattak továbbá arra, hogy „a nemzetiségi elv nem lehet az egyedüli meg-

határozó Közép-Kelet- és Dél-Európa államhatárainak megállapításánál. Legyenek bárhogy meghúzva a határok, továbbra is lesznek kisebbségek. Ennek a problémának az egyedüli értelmes megoldása a föderatív rendszer".⁵⁹ Erdély tekintetében Böhm elvetette mind a trianoni határokhoz való visszatérést, mind a második bécsi döntéssel konstruált megosztottságot, amelyet egyes elképzelések szerint lakosságcsere korrigálna. Szerinte minden lakosságcsere „barbár és embertelen”. Az optimális megoldást az önálló, osztatlan erdélyi államban látta. „Ebben az esetben a három ott lakó nemzet kormányozna. Tudom, sokan félnek ettől a megoldástól, mert azt hiszik, hogy a magyarság kisebbségben van. De nemcsak számok vannak, hanem kultúra és értelem is. Ha van teljes szabadság, demokrácia – s ez volna az előfeltétele az önállóságnak – akkor nem kell félni a szorgalmas, értelmes, magas kultúrájú, politikailag kitűnően iskolázott erdélyi magyar népet.”⁶⁰

A háború alatt megfogalmazott reményekből 1945 után nem sok maradt, az aggodalmak viszont teljes mértékben igazolódtak. Ebben a kilátástalan helyzetben a Szociáldemokrata Párt, ahogyan többi koalíciós partnere, mégis kísérletet tett arra, hogy mentse, ami menthető. Határmódosításra eleve csupán Romániával szemben lehetett gondolni. Az SZDP támogatta azt a külügyminisztériumi elképzelést, amely a 22 000 négyzetkilométert kitevő terület-sáv megszervezésére irányult. „Hogy a bécsi döntés megsemmisítése esetén is lehetnek korrekciók, ezt az álláspontot a győző nagyhatalmak is elfogadták... joggal várhattuk, hogy az erdélyi kérdésben a nagyhatalmak teljesítik a magyarságnak igen szerény kívánságait... Nem kívántak egyebet, mint hogy a tiszta magyar határterületeket csatolják vissza Magyarországhoz és azon felül egy kis területet, amelyen részben románok is laknak” – írta Böhm Vilmos egy levelében 1946 júniusában. S hozzátette: magyar részről a Romániában maradó több mint egymillió magyar számára teljes állampolgári jogokat és kulturális autonómiát követelnek...⁶¹ Az SZDP hasonló jogokat kívánt a többi határon túli magyar ajkú népcsoportnak is.

A párt igen határozottan tiltakozott a csehszlovákiai magyarság sanyargatása és kiűzése ellen. Az SZDP 1946 augusztusában kiáltványt intézett az európai szociáldemokrata pártokhoz és a világ szervezett munkásaihoz. Ebben felhívta a figyelmet arra, hogy súlyos sérelmek fenyegetik a szociáldemokrácia egyik alapelvét, a nemzetiségek egyenjogúságát. A békefeltételek következtében hárommillió magyar marad az ország határain kívül olyan körülmények között, „hogy korántsem mindenütt élhet majd félelem nélkül, mert létét, biztonságát és vagyonát a nemzeti elfogultság fenyegeti”.⁶²

Az 1947 februárjában aláírt párizsi békeszerződéssel kapcsolatban a szociáldemokraták hangsúlyozták a magyar uralkodó osztályok háborús politikájának felelősségét a súlyos feltételekért, s nem titkolták aggodalmaikat a kisebbségvédelem garanciáinak hiánya miatt. A *Népszava* rezignáltan állapította meg, hogy „a győztesek úgy viselkedtek, ahogy a győztesek szoktak”.⁶³

Az SZDP elutasított minden sovíniszta és irredenta elképzelést. Az egyetlen élhető megoldásnak a szomszéd államokkal és népekkel való összefogás és barátság szorgalmazását tekintette. „Az elmúlt harminc esztendő bebizonyí-

totta, hogy az egymásra talált Duna-völgyi országokban csak együttműködő és egymásban bízó népek biztosíthatják a békét... gyakran nem is népszerű szerepet vállaltunk, amikor a közeledés útját kerestük, de tudtuk, hogy felelős szocialista pártunk nem a napi sikerre, hanem a végső célra kell tekintenie” – olvasható a párt 1947. júliusi választási programjában.⁶⁴ A több mint fél évszázados üzenet mindmáig semmit sem veszített időszerűségéből. A szociáldemokrácia és a nemzeti-nemzetiségi kérdés viszonyainak áttekintése azt is bizonyítja, hogy az irányzat és a mozgalom, amelyben testet öltött, létrejöttétől következetesen szolgálta a magyar nemzeti érdekeket. Történelmileg megalapozatlan és indokolatlan tehát bármely más áramlat és párt kisajátítási törekvése, elbirtoklási igénye...

Az agrárkérdés

A szociáldemokrata munkásmozgalommal szemben hangoztatott másik vádpont az volt, hogy nem ismerte fel az agrárkérdés jelentőségét, közömbösséget tanúsított a magyar falu helyzete, gondjai iránt. Ebben a valótlanágban is, miként a nemzeti közönyt emlegető elmarasztalásban, összezsengett a kommunista és a jobboldali bírálat a szociáldemokráciáról.

Valójában már az Általános Munkásegylet is figyelemmel fordult a „mezei munkások” felé. Ebbe a társadalmi rétegbe sorolta „mint a munkásság egyik legtekintélyesebb ágazatát a mezei, vagyis földművelő munkásokat, kikhez úgy a kisebb földbirtokosok, valamint a tulajdonképpeni földművelő napszámosok is tartoztak”.⁶⁵ Az első nagy szocialista egyesület érdeklődése tehát nem korlátozódott az agrárproletariátusra, hanem a kisbirtokos parasztságra is kiterjedt. Az ÁME a munkásság szempontjából fontosnak ítélte a falusi szervezkedést, „mert csak akkor, ha a földművelő lakosság iparostársaikhoz eréllyel csatlakozik, csak akkor válik lehetővé a munkásokra nézve a politikai és gazdasági rabigát megtörni, és az átalakulási folyamatot a gazdasági világ minden ágazatában gyökeresen végrehajtani”.

A Magyarországi Általános Munkáspárt szintén fontos alapelveként vallotta a *munkás-paraszt összefogás* gondolatát. A párt lapja szerint a földművelők a kapitalizmus körülményei között szintén kiszolgáltatottak, kizsákmányoltak. Hasztalanul munkálkodnak bármilyen szorgalmasan, a haszon nem az övék, hanem a hitelezőké. Kilátástalan helyzetében „egy őszinte barátja van a magyar földművelő osztálynak, ez a... magyarországi munkásmozgalom, mely magához fogadja testvérként a földművelő osztályt, mert hozzá tartozik és természetes testvére...”⁶⁶

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-es I. kongresszusán külön napirendi pont foglalkozott a *mezőgazdasági munkások helyzetével*, s ennek keretében szó esett a kisbirtokos parasztság nyomorúságos létviszonyairól is. „A kisebb földműves, aki nagy részben már el van adósodva, sorsa semmivel sem jobb, mint a napszámosoké” – mondotta Kiss Adolf előadói beszédében.⁶⁷ Majd felhívta a figyelmet a kisbirtokosok tönkremenetelére, amelynek követ-

keztében „ezen kisbirtokosokból és földművelőkből toborzódik össze a jövőendő mezőgazdasági proletárság”.

A szociáldemokraták tudatában voltak annak, hogy a magyarországi agrárkérdés lényege az európai viszonylatban páratlan szélsőséges birtokmegosztás, a nagybirtok túlsúlya. 1895-ben a 0–5 katasztrális hold közötti területtel rendelkező gazdaságok az összes gazdaságok 53,5%-át alkották, a teljes földterület 4,4%-án. Az összes gazdaságok 0,1%-át kitevő 1000 holdon felüli gazdaságok pedig a földterület 24,3%-át birtokolták.⁶⁸ A birtokstruktúra különösen egészségtelen sajátosságát jelentette a korlátolt forgalmú birtokok (kincstári, hitbizományi, közbirtokossági, egyházi stb.) 33,5%-os aránya.

Az MSZDP a nemzetközi munkásmozgalom közkeletű felfogása értelmében elutasította a nagybirtokok felosztását és felparcellázását a parasztok között. Az 1890-es kongresszuson elfogadott határozati javaslat szerint „a modern gazdasági fejlődés a nagybani üzemre törekszik”, ezért a termőföldet „közös birtokká kell változtatni”. Első lépésként „mint a magángazdálkodásból átmeneti stádiumot”, a párt a kötött birtokok kisajátítását követelte. A földeken „gazdasági szövetkezeteket kell kialakítani”.⁶⁹ Fontos szempontként jelent meg az 1890-es agrárhatározatban a mezőgazdaság korszerűsítésének igénye „a tudományosan megalapozott talajműveléssel” és gépek használatával.

A következő évtizedekben, az 1930-as agrárprogramig, lényegében ezek az elvek határozták meg a szociáldemokrata birtokpolitikát. Az 1894-es III. kongresszuson elfogadott határozati javaslat szintén kifejezte a párt azon meggyőződését, hogy „a (mezei) munkáskérdés csakis a magántulajdon, illetőleg a föld és a telek köztulajdonná való átváltozása után oldható meg, de ez csak egyidejűleg az ipar társadalmisításával történhetik meg”.⁷⁰ Mindezt nyilvánvalóan távoli célnak tekintették. A párt azonban az agrárnépeesség helyzetének javítása érdekében sürgős intézkedéseket követelt. Így a mezőgazdasági munkásság érdekeit védő törvényeket, valamint egyesülési és gyülekezési jogot számukra, „hogy szervezkedésükben ne gátoltassanak, az osztályharcot folytathassák... és a határtalan kizsákmányolásnak véget vethessenek”. Az MSZDP a kisbirtokos parasztság javát kívánta szolgálni azzal, hogy indítványozta: az állam vegye át a jelzálogkölcönöket alacsony kamatlábbal, valamint szállítsák le a kistulajdonra kirótt adót és vessenek ki a nagybirtokra progresszív jövedelemadót.

Az 1890-es évek elejétől földindulásszerűen megmozdult a magyar falu. Hatalmas erővel és országos figyelmet keltően bontakoztak ki az agrárszocialista mozgalmak, és létrejöttek az agrárnépeesség érdekeit és kívánságait artikuláló pártok.⁷¹ Indokoltan állapította meg Erényi Tibor történész, hogy ezek „kivételesen kapcsolatosak a Szociáldemokrata Párt tevékenységével, az ipari proletariátus szocialista mozgalmával... a politizáló parasztok jelentős része a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban korábban sohasem volt radikális ellenzéki erőt látott, olyan erőt, amely tagadja a fennálló társadalmi és politikai állapotok igazságosságát és örökkévalóságát, olyan erőt, amely a dolgozó ember érdekében lép fel, és az annyira áhított szabad és boldog jövőt képviseli. Még akkor is, ha olyan követeléseket hangoztat, amelyek nem vagy nem mindig

érthetőek a számára... a polgári demokratikus szabadságjogokkal és a munkaviszonyokkal kapcsolatos szociáldemokrata követelésekkel a paraszti közvélemény is egyetértett.”⁷²

A századelő itt nem részletezhető politikai fejleményei ösztönzést adtak a szociáldemokrata agrárelképzelések újragondolására. Az 1907-es pártkongresszus határozata alapján Csizmadia Sándor, a földmunkásszövetség vezetője megbízást kapott egy agrárprogram-tervezet kidolgozására. Az elaborátum követelte „mindennemű nagybirtoknak a kisajátítását a köz számára”. Itt került fel tehát első ízben – igaz, birtokhatár megjelölése nélkül – valamennyi nagybirtok kisajátítása. A további pontok új módon értelmezték a „köz” fogalmát, amelyen az eddigi megfogalmazásoktól eltérően nem az államot, hanem a municípiumokat, a községeket és a járásokat értették. Ily módon a köztulajdont lényegesen közelebb hozták volna a földművelőkhöz. Fontos új mozzanat, hogy a tervezet lehetővé kívánta tenni a föld bérbe adását nem csupán szövetkezeteknek, hanem egyéneknek is.⁷³ Ladányi Rezső, a földmunkásszövetség vezetőségi tagja a tervezetet értelmezve a párt napilapjában kifejtette: a külföldi szociáldemokrata agrárprogramok közös vonása, hogy „...a földet mind már átmenetileg is azoknak kívánják adni, akik azt megművelik”.⁷⁴

Az 1908-as tervezetnek, miként az 1911-es újabb variációknak, mostoha sors jutott. Jóllehet élénk sajtóvita bontakozott ki körülöttük, nem kerültek kongresszus elé, és egyelőre nem kristályosodott ki egy hivatalossá emelt agrárprogram. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy bár a szociáldemokraták kívánatosnak tartották volna a kisbirtokos parasztság megnyerését a munkásosztály szövetségeseinek, ennek azonban az lett volna a feltétele, hogy határozottan és egyértelműen leküzdjék zsigerből táplált ellenszenvüket a földosztással és a paraszti magántulajdonnal szemben és túllépjenek a nagyüzem doktrínán. Erre azonban többségük, különösen a pártvezetőség és környezetének meghatározó jelentőségű része, nem volt hajlandó. Jól jellemzik az averziót Nyisztor György földmunkásvezető sorai: „A földbirtok mint magántulajdon... éppen olyan kizsákmányolási eszköz, mint az iparban a gépek és a szerszámok... nem áll az, hogy a kisüzem nem zsákmányolja ki a földművelő munkásokat... Sőt minél intenzívebben műveli a kisgazda a földjét, annál inkább lesz a munkások kizsákmányolója, minél intenzívebb lesz a termelés a kisüzemben, annál inkább eszköz lesz a földművelő munkások kizsákmányolására.” S végső következtetése: „Nekünk nem szabad pártunk programját a kisgazdák kedvéért megváltoztatnunk. Ezzel feladtuk úgy az ipari, mint a mezőgazdasági munkások érdekeit. És ha ezt megtennénk, elbuknánk, tönkremennénk.”⁷⁵

Az 1918/19-es forradalmak és az ellenforradalom tanulságai elkerülhetetlenné tették, hogy a szociáldemokrácia teljesen felülvizsgálja agrárfilozófiáját. Figyelmét a parasztság igényeire és érdekeire kellett összpontosítania, félretéve minden dogmatikus, elméletieskedő korlátot. Az új elképzelések programba öntése 1930-ban történt meg, összefüggésben a párt politikai-gazdasági célrendszerének és eszköztárának felfrissítésével. Az agrárprogram lényegét a dokumentum így foglalta össze: „A szociáldemokrata párt, számot vetve

Magyarország agrár jellegével, politikai és társadalmi viszonyaival, a mezőgazdaságban a nagybirtokrendszer megszüntetését, önálló kisbirtokok létesítését, a meglévő mezőgazdasági kisüzemek támogatását, a földművesek önkéntes szövetkezésének elősegítését tartja legfontosabb feladatának." E célkitűzés megvalósítása érdekében a párt követelte minden hitbizományi és egyházi birtok teljes kisajátítását, s minden magántulajdonban lévő egyéb nagybirtok 200 holdat meghaladó részének elvételét állami kártérítéssel. A program előírta az elkobzott földek szétosztását a nincstelen földművesek, a gazdasági cselédek, valamint a törpe- és kisbirtokosok között, akiknek nincs elegendő földjük a család megélhetésének biztosítására. Az átfogó földbirtok-politikai reformon kívül a program magában foglalta a mezőgazdaság korszerűsítésének legfontosabb feladatait, többek között a fejlett technika és a gépesítés elterjesztését, az öntözés, a villamosítás, a talajjavítás előmozdítását, az adó-, a hitel- és a telepítési rendszer, valamint a szakoktatás korszerűsítését. A kistulajdon és a szocialista társadalmi elvek összeegyeztetésének módját a program abban jelölte meg, hogy „az önkéntes szövetkezésen alapuló magasabb rendű gazdálkodás hasznosítja majd a nagyüzem technikai előnyeit a földművelők számára”.⁷⁶

Az 1930-ban elfogadott program olyannyira időtálló maradt, hogy a háború utáni időre szóló 1943-as nagyszabású tervekészítés során nem volt szükség felülvizsgálatára, kiegészítésére. Sőt aktualitását bizonyította, hogy 1945 februárjában a párt ismét megjelentette. Az SZDP ugyanekkor felhívást tett közzé a földreform végrehajtása érdekében. „A Szociáldemokrata Párt évtizedes, meg nem pihenő küzdelme a magyar föld demokratizálásáért most termi meg a gyümölcsseit: a magyar feudalizmus fellegvára, a nagybirtok, felszámolás alá kerül, hogy a föld azoké legyen, akik azt verítékükkel öntözik... Legkésőbb 1945. október 1-ig bezárólag a parasztság kezére jut a száz holdon felüli nagybirtok... Induljon meg országsszerte a magyar föld megművelése! Város és falu együtt áll résen, hogy a magyar földreform teljes és tökéletes legyen.”⁷⁷

A földreform utáni fejlődésre vonatkozó Magyarország gazdasági és politikai, társadalmi és szellemi újjáépítésének munkaterve, valamint a XXXV. kongresszusán 1947 februárjában elfogadott mezőgazdasági akcióprogram tartalmazta.⁷⁸ Mindkét elaborátum közös alapeszméje az önkéntes társuláson alapuló termelő és értékesítő szövetkezetek létrehozása és támogatása. Az 1947-es program részletezte azokat a feladatokat, amelyeket a földreform befejezése, a mezőgazdaság fejlesztése, a termények értékesítése, a hitel- és adópolitika, a szakoktatás és a földműves nép védelme és életszínvonalának emelése érdekében el kell végezni. „Ezeknek az azonnal megvalósítható követeléseknek a kiharcolására hívjuk az ország egész dolgozó népét. Mindenekelőtt a dolgozó parasztságot, a mezőgazdasági munkásokat, a kisbérlelőket, a régi és új kisbirtokosokat.”

Nem a szociáldemokratákon múlt, hogy számos értékes javaslatuk az 1948 után kialakult hatalmi-politikai viszonyok között utópiává fakult, veszendőbe ment...

JEGYZETEK

- 1 A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (a továbbiakban: MMTVD) 1. k. A magyar munkásmozgalom kialakulása 1848–1890. Összeállította: ERÉNYI Tibor. Szikra, Bp., 1951. 129.
- 2 Uo. 104.
- 3 Uo. 319.
- 4 Uo. 480.
- 5 KALMÁRI György: *Szociáldemokrácia, nemzeti-és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 36.
- 6 MMTVD 2. k. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában. 1890–1900. Összeállította: ERÉNYI Tibor és S. VINCZE Edit. Szikra, Bp., 1954. 235.
- 7 Uo. 640.
- 8 MMTVD 3. k. A magyar munkásmozgalom a 20. század első éveiben és az 1905–1907-es forradalmi válság idején. 1900–1907. Összeállította: ERÉNYI Tibor, MUCSI Ferenc, S. VINCZE Edit. Szikra, Bp., 1955. 83.
- 9 MMTVD 2. k. 512.
- 10 MMTVD 3. k. 84.
- 11 Uo. 140.
- 12 ERÉNYI Tibor: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979. 109.
- 13 MMTVD 3. k. 199.
- 14 KENDE János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 31.
- 15 Népszava, 1909. február 19. (Idézi Kalmár: i. m. 139.)
- 16 Népszava, 1909. december 15.
- 17 MMTVD 4/A. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút követlenül megelőző években és a háború idején 1907–1918. Összeállította: ERÉNYI Tibor, S. VINCZE Edit, MUCSI Ferenc, KENDE János. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966. 657.
- 18 Uo. 663.
- 19 Uo. 692.
- 20 JÁSZI Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Gondolat, Bp., 1983. 367.
- 21 Uo. 477.
- 22 MMTVD 4/B. 77.
- 23 Uo. 137.
- 24 Uo. 181.
- 25 Uo. 190.
- 26 Uo. 334.
- 27 Uo. 335.
- 28 GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Bp., 2001. 342.
- 29 MMTVD 5. k. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása, harca a proletárforradalom győzelméért 1917. november 7.–1918. március 21. Összeállította: GÁBOR Sándorné, FEHÉR András, HORVÁTH Zoltánné, MI György. Szikra, Bp., 1956. 245.
- 30 MMTVD 4/B. 469.
- 31 Uo. 471.
- 32 Uo. 478.

- 33 KENDE János: *Az MSZDP és Trianon*. História, 1990. 3. sz. 27.
- 34 Julius BRAUNTHAL: *History of the International*. Volume II. 1914–1943. Frederick A. Praeger Publishers, New York–Washington, 1967. 150.
- 35 KENDE János: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919*. 110.; Uő: *Az MSZDP és Trianon*. 27.
- 36 Népszava, 1920. január 18.
- 37 Népszava, 1920. június 4.
- 38 SIPOS Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*. Gondolat, Bp., 1988. 64.
- 39 Uo.
- 40 Századok, 1983. 6. sz. 1297.
- 41 *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1922. évi december hó 24., 25., 26. és 27. napjain Budapesten megtartott XXI. pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Népszava, Bp., 1923. 32.
- 42 *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1928. január 6., 7. és 8. napjain Budapesten megtartott XXV. pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Népszava, Bp., 1928. 6.
- 43 Uo. 133.
- 44 *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1929. május hó 19., 20. és 21. napjain Budapesten megtartott pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Népszava, Bp., 1929. 125.
- 45 Die Parteim, 1929. augusztus 10.
- 46 TILKOVSKY Loránt: *A szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 36.
- 47 Uo. 23.
- 48 Lásd 44. jegyzet. 5.
- 49 Népszava, 1938. november 16.
- 50 Népszava, 1938. november 11.
- 51 Népszava, 1939. január 3.
- 52 Uo.
- 53 SIPOS Péter: i. m. 271.
- 54 *Magyar Statisztikai Zsebkönyv*. Bp., 1935. 31.; 1943. 66.
- 55 Népszava, 1942. május 24.
- 56 TILKOVSKY Loránt: i. m. 128.
- 57 Uo. 129.
- 58 Politikatörténeti és szakszervezeti Levéltár 658. f. 5. cs. 239. ó. e.
- 59 BÖHM Vilmos: *Válogatott politikai levelei 1914–1949*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: SZABÓ Éva és SZÚCS László. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 206.
- 60 Uo. 216.
- 61 Uo. 301.
- 62 Uo. 226.
- 63 Népszava, 1947. február 16.
- 64 *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Szerkesztette: RÁKOSI Sándor és SZABÓ Bálint. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967. 492.
- 65 MMTVD 1. k. 97.
- 66 Uo. 506.
- 67 MMTVD 2. k. 54.
- 68 *Magyarország története 1890–1918*. 7. k. Főszerkesztő: HANÁK Péter. Szerkesztő: MUCSI Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 1. k. 301.
- 69 MMTVD 2. k. 57.
- 70 Uo. 285.
- 71 *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Főszerkesztő: VARGA Lajos. Napvilág Kiadó, Bp., 1999. 95.

- 72 ERÉNYI Tibor: i. m. 216.
- 73 MMTVD 4/A. 65.
- 74 Uo. 76.
- 75 Uo. 361.
- 76 SIPOS Péter: i. m. 196.
- 77 *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* 63.
- 78 Uo. 108. és 450.